

СИСТЕМА ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

ПЕКАР Павло Васильович - аспірант відділу аспірантури та докторантури
Національної Академії Служби безпеки України
АНДРІАНОВА Тетяна Юріївна - аспірант відділу аспірантури та докторантури
Національної Академії Служби безпеки України

Стаття присвячена аналізу сучасних наукових досліджень проблеми визначення поняття та системи заходів кримінально - правового впливу.

Ключові слова: кримінально - правові наслідки; заходи кримінально-правового впливу; кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми

Важливе значення в забезпеченні існування та розвитку суспільства, охороні прав і законних інтересів особистості, суспільства і держави від злочинних посягань мають кримінально – правові наслідки – раціональне, обгрунтоване і ефективне застосування всього комплексу кримінально – правових засобів і можливостей, які є у розпорядженні законодавства про кримінальну відповідальність в якості реакції держави на порушення встановлених ним кримінально – правових приписів. При цьому найбільш раціональний підхід кримінально – правової політики держави передбачає визнання, що зазначена реакція повинна бути, з одного боку, невідвратною і доцільною, з іншого – досить гнучкою, щоб невідвротність кримінально – правового впливу і його інституційна доцільність не призводили до надмірності кримінальної репресії, необгрунтованого обмеження прав і законних інтересів громадян.

Формування сучасного кримінального законодавства, обгрунтування і проведення ефективної кримінально – правової політики, накопичення практичного досвіду у

сфері протидії злочинності – вказані напрями державної діяльності мають раціональну основу тільки за умови продуманого, науково опрацьованого механізму кримінально – правового впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

Проблеми правової природи та ефективності застосування реакції держави на вчинення суспільно небезпечного діяння піднімалися у різні часи в роботах: Г.З. Анашкина, Л.В. Багрій-Шахматова, С.В. Бородіна, Я.М. Брайнина, Г.Б. Віттенберга, В.В. Волженкіна, І.М. Гальперіна, Л.Д. Гаухман, М.Н. Гернета, Л.В. Головка, А.С. Горелика, П.С. Дагель, С.І. Дементьєва, М.Д. Дурманова, Н.І. Загородникова, І.Е. Звечаровській, І.І. Карпеця, В.Є. Квашиш, С.Г. Келіном, М.І. Ковальова, Л.Г. Крахмальніков, Г.А. і Г.Л. Крігер, Н.М. Кропачева, Л.Л. Кругликова, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, А.С. Міхліна, А.В. Наумова, Б.С. Никифорова, І.С. Лис, Н.А. Огурцова, П.П. Осипова, А.І. Санталова, Н.Д. Сергіївської, Ф.Р. Сундурова, Н.С. Таганцева, А.Н. Тарбагаєва, Е.С. Тенчова, В.І. Ткаченко, П.А. Фефелова, І.Я. Фойніцького, А.Л. Цветинович, М.Д. Шаргородського та інших вчених – юристів.

Беззаперечно, що праці перерахованих науковців внесли вагомий внесок у розробку проблем кримінально – правових наслідків, проте у своїй переважній більшості вони

виконані в період дії законодавства про кримінальну відповідальність (1960) та (або) мають дещо іншу спрямованість.

Незважаючи на вагомий внесок науковців, як радянського, так і періоду сучасного розвитку науки кримінального права, чимало питань системи залишаються дискусійними. Адже довгий час реакцію держави на злочин у вітчизняній теорії кримінального права і в юридичній практиці, так само, як і питання про зміст вказаної реакції, традиційно розглядалися виключно в аспекті форм реалізації кримінальної відповідальності. Передбачалось, що це поняття найбільш чітко та в повній мірі відображає реакцію держави як правовий наслідок протиправної суспільно небезпечної поведінки особи.

Метою цієї статті є дослідження поняття та системи заходів кримінально – правового впливу в законодавстві про кримінальну відповідальність.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній теорії кримінального права панують дві основні концептуальних конструкції кримінально – правових наслідків. Перша виходить з того, що злочини та злочинність – це абсолютне зло, і покарання є справедливою платою суспільства за це зло. Цілями покарання виступають помста і кара, оскільки у суспільства і держави в умовах зростання злочинності і підвищення кількісних і якісних параметрів спричинених нею шкоди немає інших можливостей і засобів боротися з цим злом і його соціальними наслідками. Тому реакція держави повинна бути максимально суворою, жорсткою і страхітливою. У цьому зв'язку широко відомими є висловлювання давньокитайського філософа Шан Яна про необхідність встановлення жорстких покарань: «Покарання породжують силу, сила породжує могутність, могутність породжує велич, що вселяє трепет, а велич, що вселяє трепет, породжує добродішність. Отже, добродішність веде своє походження від покарання» [1, с. 435].

Друга, ліберальна концепція виходить з теорії природного права, яка про-

голошує особистість, її права і свободи як вищого соціального пріоритету. Злочин і злочинність розглядається природним станом суспільства, явищем, що знаходить свої коріння в самій природі людини. Кримінальна відповідальність і покарання розглядається як звичайна реакція суспільства на злочин і злочинність. Дана теорія категорично виступає проти смертної кари. На перший план при призначенні покарання виходять права й інтереси злочинця. [2, с. 146]

На сьогодні ситуація, коли застосування жорстких каральних заходів є недоцільним, а вплив заходів некарального характеру малоефективним, нагадує глухий кут. А тому науковці припускають, що людство перебуває на порозі відкриття принципово нових шляхів вирішення проблеми покарання [3, с. 557]

Дана теорія була розроблена науковцями ще на рубежі XIX – XX ст. і в рамках соціологічного (або позитивістського) напрямку отримала назву теорії «нового захисту». Вона зокрема припускала нове ставлення до злочинця, адже злочин починає розглядатись як проекція особистості на площину суспільства. У цей час робиться спроба з'єднання християнської концепції почуття моральної відповідальності людини за свої вчинки з позитивістським трактуванням «небезпеки» суб'єкта. До абсолютних і утилітарних теорій покарання додається телеологічна теорія виправлення (індивідуального реформування) або реабілітації (ресоціалізації). Позитивісти закликали до «деюридизації» кримінального права, до відмови від його жорсткої догматичної конструкції, що базується на градації покарання залежно від тяжкості скоєного. При цьому нібито має відбуватися поступове витіснення ідеї покарання ідеєю захисту, що виходила з доцільності застосування заходів безпеки до осіб, які знаходяться у «предделіктному стані». [4, с. 160]

Як зазначав австралійський вчений Дж. Беннетт, ретрибуція і превенція як цілі кримінальної політики слабшають і встановлюються завдання реформації і «звернення» (treatment) з ув'язненими правопорушниками з метою їх реверсії, тобто подолання їх

антисоціальних нахилів і перетворення на добропорядних громадян [с. 105].

Розроблена понад 100 років тому теорія в сучасному світі набуває нового життя більшість розвинених держав світу, поступово відступають від постулатів неокласичної школи кримінального права і, виходячи із мети ресоціалізації винного, як основної мети кримінального закону, у своїй кримінально – правовій політиці дотримується дуалізму покарань та інших заходів кримінально – правового впливу, насамперед так званих «заходів безпеки» (у різних кримінальних кодексах останні іменуються також, як «кримінально – правові заходи», «заходи виправлення і безпеки», «заходи впливу», «інші заходи кримінальної відповідальності», «інші заходи», «наслідки засудження до покарання», «попереджувальні заходи», «особливі правові наслідки злочину», «інші правові наслідки злочину» тощо). Зазначений дуалістичний підхід, який отримав назву «двоколіїності» (від нім. «das zweispurige System») заходів кримінально – правового впливу, застосовано, наприклад, у кримінальному законодавстві Іспанії, Австрії, Швейцарії, ФРН, Голландії, Данії, Італії, Болгарії, Польщі, Естонії, Литві, Молдови та ін. Сутність його у тому, що одночасно застосовуються покарання («die Strafe»), спрямоване на відплату і залякування, та інші заходи («die Massnahme»), спрямовані на спеціальну превенцію, усунення небезпеки і вирішення завдань з відновлення становища, що існувало до вчинення діяння. [5] За думкою відомого вітчизняного вченого М. Хавронюка, історичний прогрес кримінального законодавства, хочемо ми цього чи ні, полягає у гуманізації ставлення до засудженого. У ретроспективі – послідовно – це виглядає наступним чином:

- відмова від кваліфікованих (жорстоких) видів смертної кари, калічницьких та інших тілесних покарань, каторжних робіт;
- значне витіснення тюремного ув'язнення штрафом та іншими майновими покараннями, обов'язковими роботами;
- введення пробації, інших видів так званого умовного покарання;
- вилучення неповнолітніх із сфери загального кримінального права;

– загальна заборона смертної кари і будь-яких покарань, які можуть завдати фізичних страждань або принизити людську гідність;

– все більш широкий спектр покарань, альтернативних позбавленню волі;

– трансформація окремих видів покарань в інші примусові заходи, які не є покаранням.

У перспективі йдеться про поступову заміну тюремного ув'язнення та інших видів покарань системою соціально – терапевтичного (іноді, як-от у справах про статеві злочини, – аж до хірургічного) впливу на осіб, які вчинять кримінальні правопорушення. Основний постулат концепції нового соціального захисту сформульовано у такому виді: «Настільки мало покарання, наскільки це необхідно, настільки багато соціальної допомоги, наскільки це можливо» [5]

Проте в Україні думка більшості членів суспільства налаштована на посилення репресій та пошук «ворога» в кожній сфері життєдіяльності соціуму. Зараз занепокоєння суспільства зростанням суспільно небезпечних діянь підштовхує до серйозних пошуків боротьби зі злочинністю, зокрема шляхом посилення покарань. Поступово жорстокість репресивної системи, як зазначає Т. Денисова, її негативні наслідки стали нормою для суспільства, вони не викликають антипатії у населення, а тим більше у співробітників правоохоронних органів. З такими методами звиклися. При зростанні злочинності все більш вимогливішими стають заклики до посилення тих чи інших норм кримінального закону та відновлення поряд із позбавленням волі на значний строк і довічним ув'язненням (яке навіть ще не встигло проявити себе в Україні) такого покарання, як смертна кара. Таке жорстке загальне ставлення держави, суспільства, окремого громадянина до покарання, безумовно, призведе лише до погіршення криміногенної ситуації у державі і збільшення кількості засуджених. Однак у кінцевому результаті необхідна зміна пріоритетів: від надмірної жорстокості покарання за злочин, що уже відбувся, до сміливого використання альтернативних покарань тощо [6, с. 416 – 417].

Беззаперечно, що кримінальна відповідальність є одним із головних заходів кримінально – правового характеру. У той же час вважати її єдиною формою правових наслідків вчиненого суспільно небезпечного діяння є вочевидь неправильним. Не можна погодитися з Н.О. Гуторовою, на думку якої, кримінальне покарання у сучасному праві не виступає й не може виступати єдиним заходом, який застосовується на підставі кримінально правових норм [7, 18].

Дане твердження частково знаходить своє відображення і в положенні ч. 3 ст. 3 КК України, де зазначено про те, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально – правові наслідки визначаються тільки КК України. Синтаксичне тлумачення даного положення говорить про те, що існують кримінально – правові наслідки злочинного діяння, з-поміж яких є караність.

На думку В. Борисова, такий підхід законодавця до визначення кола складових, які підпадають під загальне поняття «кримінально – правові наслідки», через використання словосполучення «караність та інші кримінально – правові наслідки» є наочним свідченням змішаної природи деяких інститутів кримінально – правового регулювання, що зумовлюється потребою у відповідній реакції соціуму на суспільно небезпечні діяння або на діяння, їм подібні за формою прояву, шляхом «запозичення» для цього окремих заходів і важелів, властивих феноменів інших сфер суспільного життя (медицини, психіатрії, педагогіки, психології, інших галузей права тощо) [8, с. 229].

Наукові дослідження останніх років зосереджені здебільшого на глибинному методологічному дослідженні природи кримінально – правових наслідків, які розглядаються в дуалістичній (двоколінійній) моделі. Поділ кримінально – правових наслідків за ступенем їх репресивності на покарання та інші заходи кримінально – правового впливу, які умовно можна назвати «некаральними». Так, роботи М.І. Хавронюка, Є. Вечерова, В. Борисова, В. Богатирєєва, Ю. В. Баулін, В. М. Бурдін, Н. О. Гуторова, І. В. Жук, М. М. Книга, Л. М. Кривоченко, В. В. Лень, А. А. Музика, В. О. Навроцький,

М. І. Панов, Ю. А. Пономаренко, Г. М. Собко, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк, О. О. Ямкова, С. С. Яценко зробили вагомий внесок у вирішенні питання поняття заходів кримінально – правового впливу, їх форм, систематизації та питань підвищення їх ефективності при застосуванні до тих чи інших форм протиправної поведінки.

Наразі, питання наукової розробки та осмислення проблем, пов'язаних існуванням «двоколінійної» системи правових наслідків суспільно – небезпечного діяння як ніколи набирають актуальності. Значним поштовхом на цьому шляху та формування нового напрямку провадження кримінально-правової політики нашої держави, на думку М.М. Горбунова, стало прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18.04.2013 р. №222-VII (далі – Закон №222-VII), що набрав чинності 15 грудня 2013 року. Цим законом було, по-перше, змінено назву Розділу XIV з «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування» на «Інші заходи кримінально – правового характеру» і, таким чином, офіційно закріплено виникнення нового інституту вітчизняного кримінального права та «двоколінійної» системи правових наслідків суспільно небезпечного діяння, яка полягає у поєднанні покарань та інших заходів кримінально – правового характеру, по-друге, перелік таких заходів одразу ж було розширено за рахунок нових норм щодо спеціальної конфіскації [9].

В Україні розпочався процес активної перебудови системи правових наслідків суспільно небезпечного діяння який скоріше за все, особливо враховуючи відповідний досвід європейських держав, є незворотнім. Настав час коли ми маємо визнати той факт, що фундаментальні кримінально – правові категорії «злочин» і «покарання» стали занадто «тісними» [7, с. 18].

Сьогодні в теорії кримінального права двоколійна система кримінально-правових наслідків отримала назву заходи кримінально – правового впливу. М. Хавронюк за-

значає, що у КК України поняття «заходи кримінально-правового впливу» не застосовується [5]. Існування нового підходу з традиційним (у вигляді кримінальної відповідальності як основного виду кримінальних наслідків) змусило окремих науковців провести дослідження співвідношення даних понять.

Зокрема, М. Хавронюк розглядаючи систему заходів кримінально-правового впливу, говорить про те, що вони знаходять свій прояв у:

- примусових заходах (покарання; пробація; примусові заходи виховного характеру; примусові заходи медичного характеру; судимість);

- заохочувальні заходи (звільнення від кримінальної відповідальності; відсутність вимоги потерпілого);

- квазі заходи [5]

Дещо схожу систему заходів кримінально – правового впливу запропонував А. Яценко. Зокрема, вчений акцентує увагу на тому, що сьогодні можна впевнено стверджувати, що підставою застосування заходів кримінально – правового характеру є вчинення особою не лише злочинного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2 КК України), але й вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою (п. 1 ч. 1 ст. 93 КК України); діяння, зовні схожого на злочинне діяння (ст. ст. 36–43 КК України), а також вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України) [10, с. 213].

Отже, на його думку, у вітчизняному кримінальному законодавстві можна виділити, принаймні, такі заходи кримінально – правового впливу: 1) заходи покарання; 2) заходи заохочення та примусу, які реалізуються через кримінальну відповідальність; 3) заходи заохочення та примусу, які реалізуються поза межами кримінальної відповідальності; 4) заходи заохочення та примусу, що застосовуються до юридичних осіб [10, с. 213]

Зустрічаються в науковій літературі й розробки, в яких саме словосполучення «за-

ходи кримінально – правового впливу» не вживається, але певні його форми прояву за сутнісним значенням зводяться до звуженого змісту – кримінально – правові санкції. Така позиція ґрунтується на тому, що одні науковці термін „санкція” у юридичній літературі вживають як для визначення частини правової норми, яка передбачає будь-які заходи, які можуть застосовуватися у разі невиконання правого обов’язку, так і для позначення самих заходів у ході їх реалізації [11, с. 6,7]. Інші говорять, що санкції пройшли історію розвитку від отождолення санкцій із покаранням до тлумачення їх, як і інших заходів кримінально – правового впливу, які можуть застосовуватися не лише до суб’єкта злочину, а також й до осіб, які є малолітніми або неосудними, однак вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України [12, с. 261; 13, с. 295].

З огляду на таке широке розуміння поняття санкції їх почали вживати в широкому і вузькому значенні.

В.Ю. Орехов з цього приводу відзначає, що виходячи із трансформаційних процесів, які відбуваються нині в державі й спрямовані на людину як найвищу соціальну цінність, стали поштовхом до появи у сучасній юридичній літературі визначень санкцій у вузькому та широкому розумінні. Зокрема, у вузькому розумінні санкція має каральний характер і спрямована на покладення на правопорушника певних обмежень. У широкому розумінні санкцією називають також державні засоби захисту права, що мають правовідновлювальний характер (пільги, заохочення і т. ін.) [14, с. 20].

Таким чином, у вузькому розумінні, під кримінально – правовою санкцією можна визнати частину статті Особливої частини КК України, де визначено вид та розмір покарання за вчинення злочину. У більш широкому розумінні санкцію охоплюються й норми Загальної частини КК України, де передбачено й інші, а не лише покарання, заходи кримінально – правового впливу, які застосовуються до осіб, які вчинили злочин [15, с. 128].

Беззаперечно слід погодитись з А. Березовським, який зазначає, що визначення кримінально – правових наслідків вчинення

злочину зумовлює необхідність чіткого проведення їх співвідношення та розмежування не тільки у теоретичному плані, а й у практичному, адже розуміння сутності кримінально – правових заходів впливу є важливим для побудови їх системи, налагодження механізмів та усунення протиріч їх застосування, і що доцільно – для усвідомлення їх значення для пересічних громадян.

Адже на сьогоднішній день серед населення панує стереотип репресивного карального апарату в особі правоохоронних органів та суду, закритості та заплутаності системи кримінальної юстиції тощо [16, с. 547].

Висновки

Визначення кримінально – правових наслідків вчинення злочину зумовлює необхідність чіткого проведення їх співвідношення та розмежування не тільки у теоретичному плані, а й у практичному, адже розуміння сутності кримінально – правових заходів впливу є важливим для побудови їх системи, налагодження механізмів та усунення протиріч їх застосування, і що доцільно – для усвідомлення їх значення для пересічних громадян.

У найближчі роки пріоритетними напрямками провадження кримінально-правової політики в Україні стануть, по-перше, вдосконалення вже існуючих законодавчих положень щодо «інших заходів кримінально – правового характеру», по-друге, розробка та впровадження нових видів таких заходів, з урахуванням досвіду різних країн світу (наприклад, заборона перебувати у певній місцевості, обов'язок пройти лікування, превентивний нагляд, вислання тощо) та, по-третє, орієнтування правозастосовних органів на більш активне застосування таких «нових» видів «інших заходів кримінально – правового характеру». Це сприятиме, з одного боку, подальшій гуманізації кримінального законодавства, заснованій на максимальній індивідуалізації відповідальності особи, а з іншого боку, надасть більше можливостей для захисту суспільства від осіб, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, але з різних причин не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності (неосудні, малолітні тощо).

Література

1. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 2000. – 520 с.
2. Малинин В.Б., Смирнова А.С. Методологические основы учения о наказании / Ленинградский юридический журнал.- №3 (37).- 2014.- С. 145-151
3. Бачинин В. А. Философия права и преступления : для студ. юрид. вузов. — Харьков, 1999. — 607 с.
4. Живко М.О. Основні тенденції сучасного розуміння ролі кримінального права та шляхів реалізації його функцій / М.О. Живко, Т.І. Петрущак // Порівняльно – аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 158-161.
5. Хавронюк М.І. Заходи кримінально – правового впливу: які вони бувають? /- М.І. Хавронюк // «Юридичний вісник України». – №21 (934), 25-31 травня 2013 р. — С. 6-7.
6. Денисова Т. А. Покарання в системі протидії злочинності / Т. А. Денисова // Вісник Асоціації кримінального права України.- 2013.- № 1(1).- С. 409-423
7. Гуторова Н.О. Заходи кримінально – правового характеру: поняття та види // Заходи кримінально – правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 року / відп. Ред. д-р юрид. наук, проф., академік С.В. Ківалов.; ред. кол.: проф. В.Д. Берназ, проф. Є.Л. Стрельцов, доц. Н.А. Орловська – Одесса: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – 216 с.
8. Борисов В.І. Інші кримінально-правові наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння / В.І. Борисов, В.С. Батиргареева // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1. – С. 228-251.
9. Горбунов М.М. Заходи кримінально – правового характеру як елемент кримінально – правової політики України / М.М.Горбунов // Матеріали Міжнародної науково – практичної Інтернет – конференції “Політика в сфері боротьби зі злочинністю” 11-16 березня 2014 року: Івано-Франківськ.-

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.- 2014.- С. 129-134.

10. Яценко А.М. Деякі міркування щодо форм реалізації кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально – правового характеру // Вісник кримінологічної асоціації України. 2015. № 1 (9) – С. 212- 223 ISSN 2304-4556.

11. Ветрова Г.Н. Санкції в судовому праві / Г. Н. Ветрова. – М. : Наука, 1991. –160 с.

12. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа / Н.А. Орловская. – Одесса : Юрид. літ., 2010. – 296 с.

13. Книженко, О.О. Санкції у кримінальному праві : монографія / О.О. Книженко. – Х. : НикаНова, 2011. – 336 с.

14. Орехов В.Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 „Теорія та історія дер-

SUMMARY

The article analyzes the current research problems and the definition of measures of legal influence.

Keywords: criminal consequences; measures of legal influence; criminal liability.

жави і права; історія політичних і правових учень”/ Орехов Віктор Юрійович. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ., 2008. – 194 с.

15. Мезенцева І. Є., Ярош В. В. Кримінально-правові санкції та заходи кримінально – правового впливу за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг /І.Є. Мезенцева, В.В. Ярош В. В. // Європейські перспективи.- № 4 (ч.1).- 2012.- С. 126-130

16. Березовський А.А. Кримінально – правовий вплив на злочинність та покарання: проблеми визначення і співвідношення / А.А. Березовський // Актуальні проблеми держави і права.- № 55.- 2010.- С. 545-549